

має бути уточнена, а саме зафіксовано окремо такі аспекти як наявність чи відсутній актуальності, застосування дослідження в науці та ідентифікація місця проблематики публікації у науковому дискурсі.

Список використаних джерел:

1. Козлова Л. А., Петрова А.А. Концептуальная рефлексивность и ее измерение: анализ журнала «Социологические исследования» за 2007 год // Социологический журнал. 2009. № 1. С. 117-140.
2. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали X між народної наукової конференції. (Острог, 12–13 травня 2017 року) / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – Вип. 18. – 260 с.
3. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали IX між народної наукової конференції. (Острог, 20–21 травня 2016 року) / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 17. – 392 с.

Отримано 11.04.2017

УДК 316.2

Фітісова А.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірантка

**ПРОБЛЕМА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СОЦІОЛОГІЇ:
ТЕОРЕТИЧНІ РЕСУРСИ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ**

Стаття присвячена розгляду проблеми концептуалізації соціального зв'язку в соціології. Попри те, що поняття соціального зв'язку активно використовується в прикладних дослідженнях, питання теоретичної концептуалізації поняття залишається відкритим. Зокрема, це ускладнюється термінологічними особливостями поняття. В статті розглянуто теорію інтеграції та формальну соціологію як ключові ресурси для концептуалізації соціального зв'язку.

Ключові слова: *соціальний зв'язок, соціальні відносини, теорії інтеграції, солідарність, формальна соціологія*

Статья посвящена рассмотрению проблемы концептуализации социальной связи в социологии. Несмотря на то, что понятие социальной связи активно используется в прикладных исследованиях, вопрос теоретической концептуализации понятия остается открытым. В частности, это усложняется терминологическими особенностями понятия. В статье рассмотрено теорию интеграции и формальную социологию как ключевые ресурсы для концептуализации социальной связи.

Ключевые слова: *социальная связь, социальные отношения, теории интеграции, солидарность, формальная социология*

The article is devoted to exploring of the problem of the social connection's conceptualization in sociology. Despite the active usage of this term in applied sociology, the question of its theoretical conceptualization remains open. Specifically, this point is complicated by terminological peculiarities of the concept. The article considers the theory of integration and formal sociology as key resources of social connection's conceptualization.

Keywords: *social connection, social relationship, social ties, theory of integration, solidarity, formal sociology*

Актуальність. Дається взнаки, що попри продуктивність поняття соціального зв'язку у низці сучасних підходів, досі не були помічені потуги розібратися в тому, які ресурси дає корпус класичних соціологічних текстів для того, щоб оформити інтуїцію зв'язку у більш конкретні концептуалізації.

Що саме соціологічна теорія позначає як соціальний зв'язок? Це складне питання, оскільки соціальними зв'язками можна називати досить різні явища. Проте, існує загальне допущення, яке не потрібно доводити в соціології: суспільство складається з людей, люди взаємодіють одне з одним, що породжує соціальність¹. Останнє є предметом соціології. Метафора суспільства, що складається з людей, є найбільш ранньою в соціологічній думці. І хоча деякі видатні соціологи відкрито заявляли про спад її продуктивності, до сьогодні вона залишається однією з найбільш сильних метафор, тобто таких що продукує найбільш змістовні пояснення сучасності. (Н. Луман, Дж. Урі)². Ця метафора дає можливість інтуїтивно відштовхнутися від ідеї, що соціальними зв'язками доцільно позначати відносини між людьми. Проблема в тому, що це визначення, здається, претендує на весь предмет соціології.

Як правило, використання поняття соціального зв'язку має на меті вказати на певний феноменальний прояв світу, який ми досліджуємо. Попри те, що у деяких теоретичних традиціях (наприклад, мережевий аналіз) соціальний зв'язок досить серйозним чином визначений концептуально,

¹ Яскравим прикладом цієї метафорики є зображення на обкладинці книги Т. Гоббса "Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської».

² Претензії більшою мірою стосуються поняття суспільства, визначеного через територію, обмежену державними кордонами, єдиний ринок, державною мовою та спільні культурні цінності, внутрішньо-державними інституції тощо [Смелзер, 67-68].

загальна практика вживання цього словосполучення швидше спрямована на те, щоб позначати об'єкт соціологічного дослідження, ніж передбачає апеляцію до концептуальної схеми, за допомогою якої, ми можемо досліджувати об'єкт.

Чи можемо ми виділити такі соціологічні напрямки, які більш ретельно займалися дослідженнями зв'язків між людьми? Якщо ми говоримо про конкретні взаємодії обличчям-до-обличчя, тоді ми маємо справу з дослідницькою стратегією, заданою М. Вебером. Ця лінія теоретизування дозволяє розглядати соціальні зв'язки через доступне спостереженню досліднику явище – соціальну дію, як осмислену та орієнтовану на іншого. Якщо наш інтерес живить інше питання: як можливий соціальний порядок, «чому люди ще не винищили один одного» (Т. Гоббс), або «чому люди не зіштовхуються чолами на вулицях» (Г. Гарфінкель), тоді ми розуміємо зв'язок в категоріях солідарності, загального рівня інтеграції суспільства, та впорядкованого повсякдення. Для цієї теоретичної лінії не релевантні питання осмисленої, орієнтованої на іншого дії, проте вихідне питання: як можлива соціальна зв'язаність або згуртованість (cohesion) суспільства? І останнє, якщо нас не цікавить зміст мотивів тих, хто взаємодіє між собою, і якщо для нас не існує узагальненої соціальності як надіндивідуальної реальності, а бачимо ми лише *формальні* властивості взаємодії (дружба, конфлікт, підкорення тощо), то для нас у визначенні соціального зв'язку релевантна формальна соціологія Г. Зімеля.

Вочевидь, всі три стратегії можуть бути розглянуті як доцільні для пошуку відповідей в межах цієї статті. **Мета цієї статті** – описати базові допущення вказаних теоретичних стратегій, відповідно їх можливості та обмеження.

В першу чергу, потрібно прояснити деякі термінологічні особливості вжитку поняття «соціальний зв'язок».

«Соціальний зв'язок»: особливості термінологічного вжитку та декілька застережень

Соціологи, що належать до різних теоретичних традицій, звикли послуговуватися поняттям «соціальний зв'язок», позначаючи ним різні типи відносин та по-різному підходячи до прояснення цих відносин. Одну з таких узагальнюючих схем, що в соціології мається на увазі під соціальним зв'язком («social relation») та які критеріям повинен задовольняти той, чи інший тип соціального відношення між людьми, щоб бути розглянутим в якості соціального зв'язку, запропонував П. Штомпка у роботі «Соціологія». Він виділяє такі типи соціальних відносин, розташовуючи їх ієрархічно від найпростішого до найскладнішого: поведінка, дія, соціальна поведінка, соціальна дія, соціальний контакт, соціальна взаємодія, повторювана взаємодія, регулярна взаємодія, врегульована взаємодія та соціальний зв'язок (Штомпка). Ця схема дає зрозуміти як термінологічні, так і концептуальні особливості поняття соціального зв'язку.

Одна з термінологічних стратегій здійснення концептуалізації пропонує відштовхнутися від повсякденного розуміння виразу «соціальні зв'язки». У статті «Буденна і наукова інтерпретації людської дії» А. Шюц описує процес

наукової концептуалізації через розрізнення конструктів першого і другого порядку. В основі цього розрізнення лежить загальне допущення про те, що «все наше знання про світ, як буденний, так і науковий, містить конструкти, тобто набір абстракцій, узагальнень, формалізацій та ідеалізацій, відповідних певному рівню організації мислення». Конструкти соціальної науки, так чи інакше, ґрунтуються на конструктах першого порядку, що продукуються буденною свідомістю.

В буденному розумінні поняття соціальних зв'язків означає наявність особистих контактів, зокрема, блат. Наприклад, «вона має зв'язки в міністерстві», або «він зав'язав контакт з професором економіки». Це розуміння, що побутує на рівні повсякденної комунікації, оформилося як конструкт другого порядку в теоріях соціального капіталу та мережевому аналізі.

Спробуємо прослідкувати термінологічну спадковість у мережевому аналізі. Один з найбільш впливових дослідників мережевого підходу М. Грановеттер у статті «Сила слабких зв'язків» цілеспрямовано використовує поняття «social ties». Оскільки ця стаття пропонує чітку консистентну концептуалізацію «сильних» та «слабких зв'язків», то в подальшому, в текстах, написаних іншими авторами, які відштовхуються від цієї концептуалізації – неважливо, критикують, полемізують чи просто продовжують думку – використовується виключно словосполучення «social ties». Розрізняючи сильні та слабкі зв'язки, з яких останні виходять за межі груп, автор позиціонує власні напрацювання як інтеграційне рішення для поєднання мікро- та макросоціології. Ця робота вважається засадничою для мережевого аналізу, а також може бути віднесеною до теорій соціального капіталу. Поряд з цим, у мережевому підході, рамки якого досить чітко окреслені його інструментарієм (графічне зображення зв'язків між одиницями аналізу у вигляді графів), немає консенсусу щодо поняття, яким позначається цей зв'язок. Відсутність чіткої термінологічної визначеності також підтверджує один з перших журналів, який заснували представники мережевого підходу. Журнал мав назву «Connections». Кожного разу, коли ми намагаємося підібратися до соціального зв'язку термінологічним шляхом, ми стикаємося з подібними викликами. Ці особливості теми дослідження, що розробляється, потрібно враховувати як застереження.

Перше застереження стосується широкого поля вибору теорій для використання в цьому дослідженні. Соціологія є дисципліною, яка швидше задає інституційну рамку для співіснування та розвитку різних теоретичних напрямків, ніж пропонує універсальні пізнавальні інструменти у вигляді єдиної теоретичної мови. Одні напрямки дозволяють краще зрозуміти одні явища, інші напрямки – інші. Якщо говорити про прикладні дослідження, будь-який вибір теорії повинен бути обґрунтованим цілями, які ставляться [1]. Що ж стосується теоретичного дослідження, перший «дотеоретичний» вибір, який здійснює дослідник, має таку властивість як контингентність. Наше дослідження більше тяжіє до першої, ніж до другої стратегії. Вихідна проблема лежить не в площині теоретичних текстів, а між об'єктом світу, що ми досліджуємо, та теоретичним інструментом, за допомогою якого ми

фіксуємо цей об'єкт. Іншими словами, ми відштовхуємося не від теоретичної проблеми, яку можемо поставити, прочитавши низку текстів. Проблема, з якої виходить це дослідження – недостатньо належна концептуалізація конкретного явища. Це явище є феноменальним проявом світу, який ми досліджуємо, онтологічним явищем.

Друге застереження стосується термінологічного вжитку. Проблема в тому, що спроба відфільтрувати найбільш цитовані англійські тексти, використовуючи ресурс Web of Science, які займаються проблемами соціального зв'язку, вийшла невдалою. Використання понять «social connection», «social bond», «social contact», «social ties», «social relationship», «social link» та інших, які інтуїтивно можна дописати у цей рядок, не є строго визначеним. І хоча деякі теорії середнього рівня ретельно розробляють поняття «соціального зв'язку» для прикладних досліджень, практика термінологічного вжитку є вкрай хаотичною. Попри спроби впорядкувати термінологію мережевого аналізу (див., наприклад, підручник S. Wasserman «Social Network Analysis: Method and Applications»), більшість дослідників, які використовують чітко вибудовані прикладні концептуалізації зв'язку, не дотримуються єдиної стратегії у цьому питанні. Прикладом такого термінологічного вжитку є робота З. Баумана «Плинна модерність». Запропонувавши на початку тексту досить сильну хімічну метафору «рідини» як стану речовини, яка характеризується особливим типом зв'язків між атомами та порівнюючи її зі станом твердого тіла, автор описує соціальні зміни в епоху модерності, не переймаючись питаннями термінологічного вжитку, використовуючи різні форми слів, утвореними від коренів «tie», «bond» та «link». Таким чином, для того, щоб вказати на зміни, що відбулися у соціальній структурі суспільства, З. Бауману достатньо було запропонувати базову метафору зв'язку.

Перший висновок, який випливає з другого застереження, стосується того, що потрібно розібратися з англійським вжитком. Якщо в англійському дискурсі існують певні тенденції називати явища одного роду одним терміном, а інші – іншим, це слід врахувати, обравши конкретний відповідник. Другий висновок лише посилює ідею першого застереження: поле вибору теоретичних стратегій для даного дослідження є широким, а помічних інструментів звузити його (як тут: у вигляді обмеження цього поля шляхом взяття до уваги лише тих теорій, які розробляли дане поняття) дуже мало. Таким чином, термінологічний шлях до соціального зв'язку закритий, ми потребуємо інших способів та підходів.

Існування іншого як базове допущення повсякденної свідомості та соціологічного пізнання

Базовою умовою спільного проживання в людських колективах є допущення повсякденного розуму щодо існування іншого. На відміну від філософського дискурсу (Дж. Берклі, Д. Юм та ін.), в соціології можливість існування іншого ніколи не ставилася під сумнів [2, с. 25-27].

Вперше цю тезу в якості допущення соціологічного пізнання описав Г. Зімел в епістемологічній статті «Як можливе суспільство?». Г. Зімел відштовхується від кантівської аргументації в статті «Як можлива природа?»,

де природа постає як «річ у собі», а «предмети, субстанції, властивості та причинні зв'язки» – це те, «чим стає для нас природа завдяки активності духа». «Між елементами світу, як вони безпосередньо данні нам, не існує, за Кантом, того зв'язку, який тільки і робить з них зрозумілу, закономірну єдність природи» [3, с. 509]. Таким чином, те, що ми називаємо природою передбачає пророблену роботу нашого розуму з розрізнення, поєднання та впорядкування, тоді як природі самій по собі не властиві жодні зв'язки. «Єдність природи можлива виключно завдяки суб'єкту спостереження, виробляється лише ним серед елементів, які самі по собі не пов'язані» [3]. Відштовхнувшись від кантівського розуміння натуралістичного пізнання, Г. Зімель робить наступний крок, говорячи, що суспільство не може розглядатися в подібній логіці. Оскільки елементи суспільства – свідомі, «синтетично активні», єдність суспільства можлива сама по собі, без докладання зусиль зовнішнього спостерігача. «Теза Канта про те, що зв'язок ніколи не може бути властивим самим речам, оскільки він провадиться лише суб'єктом, не має сили для суспільного зв'язку, що фактично здійснюється саме в «речах», а «речі» тут – індивідуальні душі» [3, с. 510]. Таким чином, соціальний зв'язок – властивість суспільства, при цьому фундаментальним є те, що зв'язок – це те, що допускають і те, що провадять (або здійснюють) окремі його елементи, члени суспільства.

Таким чином, допущення про існування іншого є базовим для соціологічного пізнання. Як ми знаємо, непроблематичні допущення – це те, що не потребує додаткового обґрунтування або те, що ми приймаємо як даність, як задану умову, для того, щоб зробити наступний крок. Оскільки для соціології це базова умова, що повинна виконуватися для застосування її пізнавальних стратегій, додаткового обґрунтування вона не потребує. Прерогатива займатися останнім швидше належить епістемології. Цікавим є те, що генетично ця базова умова соціологічного пізнання походить не з теорії пізнання, а з повсякденного досвіду кожного індивіда. Детально це питання розглянув А. Шюц у статті «Розумові конструкти здорового глузду».

Відштовхуючись від феноменологічного уявлення про досвід окремого «Я» А. Шюц ставить перед собою завдання показати, чому соціальний світ є не приватним світом окремого індивіда, а спільним, інтерсуб'єктивним середовищем. Однією з умов можливості інтерсуб'єктивності є т.зв. «теза про взаємність перспектив». «У природній настанові здорового глузду повсякденного життя я приймаю в якості само зрозумілого існування наділених розумом інших людей. З цього випливає, що об'єкти цього світу доступні їх пізнанню, або уже відомі, або такі, що пізнаються. Це питання я не проблематизую» [4, с.14]. Допущення про існування іншого, що є базовою умовою соціального, до того, як отримує концептуальний вигляд, є елементом самого соціального світу, його онтологічним проявом. Від цієї повсякденної, і лише потім епістемічної настанови ми пропонуємо відштовхнутися, визначаючи соціальний зв'язок.

Виходячи з цього, можна сказати, що є принаймні три пізнавальні стратегії, які дозволяють по-різному зафіксувати емпірично даний соціальний зв'язок. По-перше, це теорія соціальної дії М. Вебера, яка фіксує соціальний

зв'язок, відштовхуючись від окремо взятого індивіда, здатного до дії, що може бути орієнтована на іншого індивіда. Для цієї номіналістичної стратегії важливим є *зміст* мотиву, який заставляє індивіда здійснювати певну дію. По-друге, це формальна соціологія Г. Зімеля, для якої базовим є не мотивована дія окремого індивіда, яку соціологу слід змістовно проінтерпретувати, а знеособлена форма взаємодії. Таким чином, соціальний зв'язок це не зв'язок між окремими індивідами, що встановлюється на підставі їхніх індивідуальних прагнень, а певний зразок взаємодії, для якої індивіди є лише функціональними полюсами, а їхні мотиви – змістом, який для формальної соціології не є релевантним. Дружба, ворожнеча, підкорення, конфлікт – усе це є прикладами форм взаємодії, що дозволяють інакше, ніж у веберівській логіці, побачити та прояснити зв'язки між людьми. Третя пізнавальна стратегія – це теорія солідарності Е. Дюркгайма. Її базовим допущенням є соціальне ціле, певна надіндивідуальна реальність, що існує сама по собі. Інакше кажучи, соціальний зв'язок – це те, за допомогою чого можна охарактеризувати суспільство загалом. Це – рівень згуртованості суспільства або в термінології самого Е. Дюркгайма «солідарність», що в сучасному суспільстві досягається через розподіл функцій.

Ці три пізнавальні стратегії є ключовими для соціологічної думки, яка прагне описати соціальний зв'язок. Звісно, по відношенню до самої класичної соціології виокремлення цих теоретичних ліній є схематичним, і під час ретельного вивчення напрацювань М. Вебера, Г. Зімеля та Е. Дюркгайма, виявляється, що жоден з них не займався тим, щоб сповідувати власний спосіб концептуалізації соціального зв'язку, і не намагався дотримуватися лише однієї з цих стратегій. Поряд з цим, ці інтуїції стали поштовхом для формулювання низки теоретичних проблем в соціології, що зрештою призвело до появи нових теорій, які використовували ці аргументи класичних авторів. Яскравим продовженням інтуїції Г. Зімеля щодо суспільного як формального стали теорія обміну, мережевий аналіз, теорія фреймів та теорія ігор. Починання М. Вебера надихнуло продовжити лінію смислу соціальної дії раннього Т. Парсонса, символічних інтеракціоністів, А. Шюца. Логіка, задана теорією солідарності, дала можливість розвивати функціоналістські та інші теорії соціального порядку.

Соціальний зв'язок як рівень згуртованості: оптика соціологічних теорій інтеграції

Становлення соціології як самостійної дисципліни у другій половині XIX ст. відбувалося у більш широкому контексті розмежування наук. Виокремлення різних наук, з одного боку, передбачало відокремлення певного регіону світу, який належить вивчати виключно відповідній науці, а з іншого – спеціальну методологію пізнання цього регіону світу. Так у наукових моделях пояснення тих чи інших явищ відбулося «замиканням каузальних рядів». Під останнім мається на увазі звуження та спеціалізація способів пояснення тих чи інших явищ, які належать регіональній онтології даної науки. Біологічна наука може пояснювати явища органічного світу лише іншими явищами органічного світу. Так само, фізика може виводити закони

фізичного світу, посилаючись лише на світ фізичного. Це розмежування світу на окремі регіони фізичного, органічного тощо, які вивчають науковці у різних, уже тоді розмежованих лабораторіях чи кафедрах, мало свої наслідки для становлення соціології.

Заявляючи про нову дисципліну та відповідно окрему кафедру, для Е. Дюркгейма та його сучасників було надзвичайно важливо вказати на специфічний регіон буття, який не досліджує жодна інша дисципліна. Обґрунтовано заявити про «соціальну реальність *sui generis*» означало легітимувати нову наукову дисципліну. Яким чином Е. Дюркгейм сам практикує замикання каузальних рядів для соціологічного пояснення, можна побачити в багатьох його роботах. Передовсім, в програмній роботі «Правила соціологічного методу»: «Причину даного соціального факту, слід шукати у попередніх соціальних фактах» [5]. Як сам Е. Дюркгейм практикує дане правило у своїх дослідженнях можна віднайти у роботі «Самогубство». Перш ніж викласти соціологічне пояснення розбіжностей у статистичних показниках кількості самогубств у різних країнах як наслідок різного рівню солідарності в суспільстві, Е. Дюркгейм доводить, чому географічні, психологічні та біологічні пояснення є слабкими.

Що формує специфічну регіональну онтологію соціологічної науки для Е. Дюркгейма? Відповідь на це питання можна знайти у «Правилах соціологічного методу: «Суспільство – не проста сума індивідів, а система, утворена їхньою асоціацією та така, що представляє собою реальність *sui generis*, наділена особливими властивостями». Цей специфічний аспект реальності, який існує за межами окремих індивідів, та який став виключно соціологічним предметом, який і конституював цю науку, Е. Дюркгейм назвав «солідарність». Визначаючи солідарність він значною мірою спирається на розрізнення соціальної статичності та соціальної динаміки О. Конта: «Статика вивчає суспільства, розглядаючи їх як зупинені в певний момент їхнього розвитку, та виявляє закони їх рівноваги. В кожен момент часу складові суспільства, індивіди і групи, *об'єднані між собою певного роду зв'язками*, що забезпечують соціальну згуртованість» [5]. Отже, складові суспільства, індивіди та групи, *об'єднані між собою певного роду зв'язками*.

Якого роду ці зв'язки? Для розуміння того, що Е. Дюркгейм має на увазі під поняттям «зв'язок» важливо пригадати зміст його дисертації «Про розподіл суспільної праці», а саме його розрізнення механічної та органічної солідарності. Як відомо, історичні зміни, пов'язані з розвитком суспільств, зростанням міського населення, злиттям ринків, більшою мірою можна пояснити появою та розвитком такого явища як розподіл праці. Поділ економічної праці, диференціація адміністративних, політичних та судових функцій, а також диференціація соціальних інститутів, таких як сім'я, господарство, церква тощо – основні прояви цієї структурної диференціації, що почала відбуватися з суспільством. У ранніх суспільствах, оскільки економічна діяльність не виходить за межі домашнього господарства, для її регулювання цілком достатньо сім'ї. Це змінюється з розвитком торгівлі. «Якщо домашнє суспільство вже не може відігравати цієї [регулюючої, інтегративної] ролі, то інший соціальний орган повинен замінити його, щоб

виконувати цю найнеобхіднішу функцію» [2, ст. 69]. «Найбільш вражаючий наслідок розподілу праці полягає не в тому, що він збільшує продуктивність розділених функцій, – пише Е. Дюркгайм, – а в тому що він [розподіл праці] робить їх солідарними» [5, с. 67]. Таким чином високий рівень солідарності є наслідком структурної диференціації суспільства. У ранніх суспільствах з механічною солідарністю, що ґрунтується на схожості, інтенсивність сил, що закріплюють його за певною групою є нижчою, ніж у суспільства з органічною солідарністю [5, ст. 156]. Солідарність – властивість, притаманна не окремим індивідам, швидше, загалом суспільству. Проте, – читаємо далі, – в суспільствах з більш високим рівнем солідарності «люди сильніше зближуються, частіше взаємодіють одне з одним та взагалі перебувають в умовах, де ймовірність вступати у різного роду зв'язки значно зростає» [5, ст. 71]. Таким чином, соціальний зв'язок розуміється Е. Дюркгаймом як свого роду критерій інтеграції суспільства.

Важливу роль в тому, що суспільство розглядається як таке, що складається з окремих частин, кожна з яких виконує свою функцію, а загальний рівень інтеграції, що забезпечується в такий спосіб, грали біологічні та хімічні відкриття, що були на вістрі того часу. Використовуючи біохімічну метафорику, Е. Дюркгайм пропонує уявити суспільство. Його обґрунтування соціальної реальності *sui generis*, яка є більшою за суму індивідів, спирається на метафору живої клітини. «Жива клітина не містить в собі нічого, окрім мінеральних частинок, подібному тому, як суспільство не містить в собі нічого окрім індивідів. І попри це, абсолютно очевидно, що характерні явища життя не містяться в атомах водню, кисню, вуглецю чи азоту». Так, як процеси синтезу клітини відбуваються за межами її окремих елементів, так і інтеграційні процеси суспільства відбуваються за межами окремих індивідів. Відтак, соціальна реальність є такою, що утворена сукупністю інтеграційних процесів чи солідарністю, що пов'язує відокремлених індивідів.

Дослідницька стратегія, що ґрунтується на ідеї про розподіл праці та функціоналістській метафорі, є однією з найбільш потужних в соціології (Тьорнер, Йоас, Александер). Серйозний вплив на такий стан справ мала теорія соціальних систем Т. Парсонса. Теоретична перспектива, яка пояснює, що впливає на постійне відтворення в суспільстві сталих та регулярних зв'язків, актуальна і сьогодні. Як дослідження самогубств, так і дослідження дружби чи самотності, як вони змінювалися протягом часу, розробляються сьогодні саме в перспективі. Проблема в тому, що ця перспектива хоч і задає питання: як можливі сталі, регулярні соціальні зв'язки між людьми, насправді підходить до його розгляду у площині макросоціології – порядку та суспільних норм, які його зберігають. Таким чином, проблема соціальних зв'язків як конкретних взаємодій між людьми підмінюється більш узагальненими речами як солідарність, колективні уявлення, правовий порядок тощо.

Формальна соціологія як ресурс концептуалізації соціального зв'язку

Соціологічні ідеї Г. Зімеля найменш придатні для того, щоб об'єднати їх єдиною логікою. Попри це, для нашого дослідження його ідеї, є одними з

найбільш важливих. Передовсім, нас цікавить, як можна застосувати формальну перспективу у дослідження соціальних зв'язків. Далі, для нас релевантна ідея формування зв'язків через залученість індивіда до т.зв. «соціальних кіл». І зрештою, інтерес для нас представляє методологічні настанови Г. Зімеля щодо дослідження взаємодії двох, трьох індивідів, а також самотності.

Базовим поняттям формальної соціології Г. Зімеля є взаємодія. Світ, в тому числі соціальний, Г. Зімель бачить через взаємодію: «Суспільство взагалі представляє собою взаємодію індивідів» [3, с. 485]. Якщо ми визнаємо фундаментальний характер взаємодії, то важливим для нас є не те, що певні індивідуальні даності взаємодіють між собою, а *сама по собі взаємодія*. Г. Зімель розглядає взаємодію через розрізнення форми та змісту. В цьому контексті зміст взаємодії не є релевантним, важлива – форма. «Форма є взаємодією елементів, завдяки якій вони утворюють єдність. Якщо відпадуть конкретні життєво необхідні мотивації, більшу силу буде мати чиста форма, так би мовити, вивільнений зв'язок індивідів [3, с. 488].

У М. Вебера теж є поняття взаємодії (див. «Основні соціологічні поняття»), проте для нього це взаємно орієнтована соціальна дія. Логіка М. Вебера номіналістична: він починає з індивідуальної дії, і далі дивиться, як дії окремого індивіда можуть вибудовуватися. Г. Зімель з самого початку робить інакший хід: він починає з взаємодії, індивіди для нього лише полюса цієї взаємодії. При цьому, говорячи про надіндивідуальну взаємодію, Г. Зімель одразу закриває можливість піти дюркгаймівським шляхом, який відштовхується від холістичної настанови – надіндивідуальної реальності соціального цілого. У логіці Г. Зімеля суспільство як ціле з'являється шляхом процесу усупільнення (*Vergesellschaftung*), останнє ж можливе там, де виникають системи взаємодії. Першопочатково, для Г. Зімеля існує саме взаємодія.

Для розуміння того, яким чином формальна соціологія дозволить нам концептуалізувати соціальний зв'язок, слід прояснити декілька епістемологічних позицій. Почнемо з розмежування змісту та форми. Часто соціологію Г. Зімеля називають релятивістською (Каєрн, Филиппов, Іонин). «В якості регулятивного принципу ми повинні прийняти, що все перебуває з усім у певній взаємодії, що існують сили, які переходять туди і назад, відносини між кожною точкою та кожною іншою точкою світу; тому не може бути логічної заборони на те, щоб виокремити (звідси) будь-які одиниці та поєднати їх у поняття однієї сутності, природу та рухи якої ми повинні встановити з точки зору історії та законів» [3, с. 314]. Відволікаючись від специфічного та змістовного, акцентуючи на «чистих», формальних аспектах, межа між формою та змістом для Г. Зімеля залишається умовною, такою що визначається цілями дослідника. «Форми, - пише в оглядовій статті О. Філіппов, можуть бути співвіднесені з історичною дійсністю двома способами. По-перше, можна розглядати ті або інші історичні явища, абстрагуючи їх від усієї сукупності реальності під кутом зору тієї чи іншої значимої тут закономірності. По-друге, можна розглядати ті чи інші форми усупільнення під кутом зору їх конкретного провадження» [3, с. 574]. Таким

чином форма для Г. Зімеля – це не онтологічна складова суспільства, яку ми фіксуємо, а певна перспектива, виходячи з якої дослідник дивиться на соціальний світ.

Отже, зв'язок за Г. Зімелем може бути зафіксований формально. Формальний підхід можна порівняти з граматикую, що займається чистими формами мови, відділяючи їх таким чином «від змісту, в яких живуть ці форми» [3]. На жаль, Г. Зімель не пропонує нам чіткого визначення форми, говорячи про те, що цей підхід слід опановувати інтуїтивно: «пізнання виникає в нас інтуїтивно, спонтанно, рефлексія ділить його подальший розвиток та впорядкування на форму даної проблеми та знайденого рішення» [3, с. 127]. Проте наводить чимало прикладів форм: починаючи від простих та зрозумілих «дружби», «ворожнечі», «пристосування», «панування», «підкорення», закінчуючи «утворенням партій», «утворенням соціальних кіл», «таємниці» та ін. специфічних прикладів. «Реальні сили, потреби та імпульси життя створили такі форми нашої поведінки, які пізніше ... перетворилися на самостійні. Мисливство, пастка, тренування тіла і духа, змагання, ризик тощо».

Враховуючи відсутність точного визначення форми та запевнення щодо сили інтуїтивного розуміння, слід розглянути конкретний приклад формального підходу. Наприклад, візьмемо приклад хабарництва. Формальний підхід розглядає ситуацію так, що для нього нерелевантні обставини, хто ініціював хабарництво, які специфічні мотиви були у того, хто дозволив собі взяти цей хабар, на що саме розраховував той, хто цей хабар приніс. Ці обставини однозначно були б цікаві для розуміючою соціології М. Вебера. Для Г. Зімеля важливо розглянути ситуацію фігурально, через її складові. Тут є принаймні чотири формальних елементи, звертаючи увагу на які можна описати будь-яку ситуацію хабарництва: сторона А, яка дає хабар; сторона В, яка бере хабар; сам хабар; еквівалент хабаря, на який розраховує сторона А. Таким є *формальний* підхід до визначення соціальних зв'язків.

Далі, кількість учасників взаємодії має значення, - ця теза вкрай важлива для нашого дослідження. Кількість учасників – формальна ознака усупільнення. Г. Зімель ретельно розглядає взаємодію двох, трьох, а також, як це не парадоксально, самотність. Почнемо з самотності, що для формальної соціології є складною формою усупільнення. «Кількісно найпростіші утворення, які взагалі можуть бути названі соціальними взаємодіями, виникають, як здається, кожен раз лише між двома елементами. І тим не менш, якщо подивитися ззовні, існує ще простіше утворення, що відноситься до соціологічних категорій, а саме, як би це парадоксально не виглядало, - ізольований індивід. Між тим фактичні процесі, які утворюють пару елементів, часто простіші, ніж ті, що необхідні для соціологічної характеристики одиниці» [3]. Самотність та ізольованість визначають широкий соціальний контекст, для Г. Зімеля це граничний випадок, і складність цієї форми усупільнення в тому, що вона зачіпає поняття індивідуальності та її свободи. Спілкування двох – це унікальна ситуація інтимності. Ця взаємодія характеризується тим, що досить сильно залежить від «чистої індивідуальності», а також постійним відчуття

недовготривалості. Проте найбільш якісно простішою формою є взаємодія трьох. Г. Зімелє розглядає її в дещо специфічному ракурсі: відштовхуючись від взаємодії двох. Уявімо взаємодію двох, де високий рівень взаємної самовіддачі та залученості індивідуальності, в певний момент до цієї взаємодії підключається третій. Третій може бути ким завгодно: незацікавленою особою, посередником, тим, хто отримує вигоду, тим, хто влаштовує ворожнечу тощо. Він вносить більш широкий соціальний контекст, рівень самовіддачі падає. Взаємодії від трьох осіб Г. Зімелє вважає вищими формами усупільнення.

Позицію формальної соціології по відношенню до індивіда ми вже описували вище. Якщо нас цікавить взаємодія сама по собі, то нас не цікавить її учасники як індивідуальності. Попри це, ще однією цікавою інтуїцією Г. Зімелє для нашого дослідження є спроба показати, як залученість індивіда у певні форми, т.зв. соціальні кола», його «зв'язки», що він встановив у родині, в професійному середовищі, армії тощо формують його індивідуальність. Детально це описано в роботі «Соціальна диференціація», у главі «Перетин соціальних кіл» [3, с. 410]. Вихідна теза: кожна людина є членом певного соціального кола. «Так, родина охоплює певну кількість різнорідних індивідуальностей, тісно охоплених цим зв'язком. Мірою розвитку кожен член встановлює зв'язки з особистостями, які знаходяться за межами цього першопочаткового кола, відносини з якими базуються зовсім на іншому: на об'єктивно однакових здібностях, схильностях, діяльності» [3, с. 411]. Для Г. Зімелє зв'язок, що заснований на «зовнішньому співіснуванні», поступається місцем зв'язку, що заснований на взаєминах змістовного характеру. «Якщо сучасна людина належить, перш за все, до родини своїх батьків, потім до родини, що заснувала вона сама...якщо, далі, вона належить своєму професійному колу, що саме по собі часто включає його до декількох кіл з різноманітними інтересами (так, наприклад, у будь-якій професії, де є керівники та підлеглі, кожен знаходиться у колі свого особливого роду діяльності, посади, бюро тощо в межах цієї професії, котра завжди охоплює вищих і нижчих); якщо він усвідомлює себе громадянином своєї держави, усвідомлює свою приналежність до певного соціального стану, якщо він, крім того, - офіцер запасу, є членом декількох спілок та комунікує з людьми найрізноманітніших соціальних кіл, - то це вже є дуже великим розмаїттям груп» [3, с. 412].

Висновки. В соціологічному дискурсі використання словосполучення «соціальний зв'язок» інтуїтивно зрозуміле, прозоре та, здається, не містить у собі складних теоретичних проблем. Проте, в якості поняття і терміну воно не є конвенційним у соціологічному слововжитку. Якщо за словосполученнями «соціальна дія» чи «соціальна система» стоїть дбайливо вибудована концептуалізація, що передбачає можливість бути переглянутою, а відтак теоретична робота з цими поняттями утворює історичну тяглість та спадковість, то використання терміну «соціальний зв'язок», як правило, визначається контекстом вжитку, не створюючи при цьому достатньо серйозних приводів для аргументованої критики концепту. Теорії інтеграції та

порядку, а також формальна соціологія можуть бути розглянуті як ключові теоретичні ресурси для концептуалізації соціального зв'язку.

Список використаних джерел:

1. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995. Нейл Дж. Смелзер. Вид.: "Кальварія" Львів, 2003. - 128 с
2. Константиновский Д. Реальность образования. Социологическое исследование: от метафоры к интерпретации. – М.: ЦСП и М, 2013. – 224 с.
3. Шюц А. Обыденна и научная интерпретация человеческого действия / Альфред Шюц // Избранное. Мир светящийся смыслом. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – с. 7-51
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
5. Зиммель Г. Избранное. Т.2. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1996. – 595 с.

Отримано 20.03.2017

УДК 316.3:316.35

Черних Г. А. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, соціолог

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРАКТИК – ЧИННИК СОЦИАЛЬНОЙ НАПРУЖЕННОСТИ В ЭПОХУ ИНФОРМАТИЗАЦИИ СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається зміст поняття «індивідуалізація соціальних практик» – як сучасного чинника соціальної напруженості, на основі теоретичного аналізу та синтезу ідей концепції інформаційного суспільства та теорії соціальних змін. Обґрунтовується значення впливу індивідуальних викликів сучасного суспільства на формування та розвиток соціальної напруженості в суспільстві.

Ключові слова: *індивідуалізація, соціальні практики, соціальна напруженість, інформатизація, інформаційне суспільство, соціальні зміни.*

В статье раскрывается содержание понятия «индивидуализация социальных практик» – как современного фактора социальной напряженности, на основе теоретического анализа и синтеза идей концепции информационного общества и теории социальных изменений. Обосновывается значение влияния индивидуальных вызовов современного общества на формирование и развитие социальной напряженности в обществе.